Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Demokratikleşme ve Barışın Tesisi için Öğretmenler / 7-10 Şubat 2013
Toplantıdan notlar…

Ders Kitapları İtaati Nasıl Düzenler?: Türkiye'de Vatandaşlık Kitapları ve "Makbul Vatandaş"ın Temsili [Füsun Üstel, Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü]

Farklı ülkelerde vatandaşlık eğitimi özellikle ilköğretimde yer alan müfredatın parçası… Müfredatında yer almayan İngiltere'de de artık yer veriliyor, bu da epeyce tartışma yarattı.

Vatandaşlık, merkezi devletler tarafından inşa edilen bir statü… Vatandaşlık, devletle birey arasındaki hukuki ve siyasi ilişkinin ifadesi… 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra vatandaşlık eğitimi müfredata girmeye başladı. Modern merkezi devletler kamusal alana sahip olmak istiyor ve bu alanın aktörü olacak "vatandaş"a ihtiyaç duyuyorlar.

Türkiye'de vatandaşlıkla ilgili çok temel problemler olduğu söyleniyor fakat aslında vatandaşlık eğitimin 100 yılı aşan bir tarihi var. İlk kez 1908 yılında (II. Meşrutiyetin başlangıcında) müfredata giriyor vatandaşlık eğitimi… 1908 ile 2011 yılı arasında vatandaşlık eğitimi dersi farklı adlar altında eğitim programlarında yer aldı. 1970'li yıllarda kısa bir kesinti oldu; vatandaşlık eğitimi dersi, sosyal bilgiler dersinin parçası haline getirilmişti. II. Meşrutiyet, yeni bir toplum ve insan projesinin anlatımıydı. Bu proje yeni bir modern kamusal alanın inşasını gerekli kılıyordu, bu alanın baş aktörü ise vatandaştır. Cumhuriyetten önce, "ön vatandaşlık" diyeceğimiz tebaadan vatandaşa bir geçiş söz konusudur.

Ders kitaplarında anlatılan "makbul vatandaş"ın tanımında şunlar var: Makbul vatandaşın temel özelliği akılla aydınlanmış olmaktır. Bu dönemde bir Osmanlı vatandaşı oluşturmak hedefleniyor: Nüfusun etnik-dinsel kimliğinden bağımsız, bir üst kimlik olarak "Osmanlı vatandaşı" oluşturmak yoluyla, etnik parçalanmanın da önüne geçilmeye çalışılıyor: "Osmanlı devletinin tabiyetinde bulunan bireylerin tümüne, hangi din ya da mezhepten olursa olsun, 'Osmanlı' denir"

Vatandaşlık iki temelden beslenebilir: Birincisi sözleşmeye dayanan, sözleşmeci bir vatandaşlık; ikincisi ırkla, dille, dinle, soyla temellendirilen tipte "organik" vatandaşlık… Osmanlı döneminde bütün aidiyetlerin ikinci plana atıldığı bir sözleşmeci vatandaşlık anlayışı görüyoruz. 1908-12'deki ilk döneme baktığımızda, vatandaşı tarif eden şey, hukuk devletidir. Kanunlarla çerçevelenmiş bir hukuk devleti ve bu devlet düzenini severek, ikna olarak ve rızayla benimsemek… Diğer yandan II. Meşrutiyet dönemi kitaplarında bir haklar manzumesine yer veriliyor: 1. Eşitlik (Yasalar önünde) 2. Fırsat eşitliği (Eğitimde, kamu görevlerinde) 3. Din ve vicdan özgürlüğü… Bu ilk dönemin kitaplarının dilinde haklar ve ödevler konusunda son derece dengeli bir anlatım söz konusudur. Mesela haklar konusunda, vatandaşın siyasal katılımı (seçimlere katılım, cemiyetlerde / STK'larda yer alma) çok vurgulanan bir konuydu.

1912'ye kadar bu ilk dönemin ders kitaplarında bir iç düşman kavramı yoktur; çünkü 1908-12 arasında devlet yukarıdan aşağıya, imparatorluğun parçalanmasının önüne geçmek için bir iç düşmandan, öteki'nden bahsetmez. Oysa 1912-13'teki Balkan savaşlarından itibaren, devlet seçkinleri parçalanmanın önüne geçilemeyeceğini gördü ve o döneme kadar hiç rastlanmadığı biçimiyle ders kitaplarında "onurumuz yıkıldı, arkamızdan vurulduk" tarzı bir mağduriyet psikozu

ortaya çıktı. Dolayısıyla "öteki" artık ders kitaplarında yer almaya ve bir intikamcı milliyetçilik dili inşa edilmeye başladı. Artık sadece Türklerden oluşan bir vatandaşlık topluluğu söz konusudur.

Cumhuriyetin imparatorluktan devraldığı şey nedir? Ulus devletin kuruluşu ve cumhuriyet eş zamanlı bir biçimde ve büyük reformlarla birlikte hayata geçirildi, ciddi bir kırılma yaşanmış oldu bu dönüşüm sırasında... Yeni toplum ve insan projesinde okulun çok büyük bir önemi vardı. İmparatorlukla cumhuriyetin ortaklaştığı nokta "okul"dur. Bu aygıt aracılığıyla bütün toplum biçimlendirilecek ve devlete sadakat sağlanacaktır.

1923'ten 46'ya kadar tek partili bir rejim söz konusudur… Bu otoriter dönemi de iki safhaya ayırıyorum: Cumhuriyetin kurulduğu tarihten 1928'e kadarki dönem: Bu dönemde bir sözleşmeci vatandaşlık anlayışı sürdürülmek isteniyor. Fakat 28'den sonraki dönemde artık sözleşmeci ulus anlayışını görmüyoruz. Ders kitaplarında Türkler bir soy birliği olarak ele alınıyor, Türklüğün tarihi Orta Asya'dan başlatılıyor. Yani Anadolu'nun çeşitliliği üzerine bir tarih söylemi yoktur. Artık meşrutiyet dönemindeki haklar ve görevlerin dengeli bir aradalığı değil, vatandaşın görevleri vurgulanır: Vergi vermek, seçme seçilme hakkından yararlanmak, askerlik yapmak… Askerlik yapmak da, "seve seve canını vermek" olarak tanımlanır.

Esasen 1928'den sonraki müfredatta, 1980'ler sonrası ders kitaplarında göreceğimiz üzere, çok vurgulu bir "öteki" yine de yoktur. Türkiye'nin I. Dünya Savaşı, 1911'de Trablusgarp çıkartması ile başlamış ve Kurtuluş Savaşı ile birlikte 10 yıl kadar sürmüştür. Yine de ders kitaplarında düşmanlar konusu "dış düşman" denilerek hızla geçilir, ikinci bir düşman da eski düzenin geri gelmesini isteyenlerdir; bunun da üzerinde uzun boylu durulmaz.

1980 askeri darbesinden sonra vatandaşlık kitapları yeniden düzenlendi. Devletin vatandaşlarına bakışının tamamen değiştiğini görüyoruz. Bu kitapların ideolojik arka planını Türk-İslam sentezi oluşturuyor. Artık iyi vatandaş, Türk ve Müslüman'dır. Artık sözleşmeci bir vatandaşlık anlayışı değil, organik ve soya dayalı bir vatandaşlık anlayışı vardır. Zaten artık "vatandaş" yerine daha çok "millet"ten bahsedilir. Çocuklara aynı din ve milletten olmanın bir toplumu sağlıklı yapacağı anlatılır. 80 dönemi kitaplarından çok çarpıcı bir cümle şudur: "Her millet kendi ırkının üstünlüğüne inanır ve bunu savunur. Bu inanç, bireyleri bir arada tutar, sağlıklı ve güçlü olmalarını sağlar". Bu anlayışta, artık devlete mesafesini koyan bir vatandaştan söz edemeyiz; iki ayrı özne olan devlet ve vatandaş artık iç içe geçmiştir. Vatandaş, devletin ideolojisinin bir sürdürücüsüdür; ben buna "militan vatandaş" diyorum.

Diğer yandan, 80 sonrasındaki ders kitapları, sürekli olarak Türkiye'nin çeşitli düşmanlarla çevrili olduğunu vaaz eder. İtaatin, çeşitli düşman ve tehdit odakları gösterilerek sağlanması hedeflenir. Vatandaşların, sivil toplum kuruluşlarına, medyaya, terör odaklarına ve nihayet birbirine karşı uyanık olması gerekiyordur. Bu tehdit, tehlike ve kuşku, vatandaşlar topluluğunu devletin kontrolü altındaki, hiçbir devlet politikasını sorgulamayan bir ideolojik çerçeve altında tutar.

UNESCO'nun vatandaşlık eğitiminin ikinci on yılı çalışmasına Türkiye'nin de dâhil olmasıyla birlikte 1990'ların ikinci yarısından sonra dersin adı "Vatandaşlık ve İnsan Hakları" oldu. Bu kitap dört üniteden oluşuyordu: Anayasa-demokrasi; Yurttaşlık ve insan hakları; Milli güvenlik ve güç unsurları; İnsan haklarının korunmasında karşılaşılan sorunlar… Bu dönemde ciddi bir kafa karışıklığı var. Kitapların dördüncü bölümü, devletin niye insan haklarını gereği gibi koruyamadığı ile ilgili manifestosudur. Güvenlik sendromu etrafında, öğrencilere nasıl uyanık olmaları gerektiği açıklanır.

Bu dördüncü bölümdeki ara başlıklarından biri “Kişilerin Özelliklerinden Kaynaklanan Sorunlar”dır; utangaç, sinirli, korkak insanlar, insan haklarının korunmasının önündeki engellerden biridir burada anlatılana göre… Kendi çocuğuna çok düşkün olan bir annenin, kışın sokakta üşüyen başka bir çocukla ilgilenmemesi, bu bölümde verilen bir örnektir. Yani esasen devletin bir meselesi olan insan haklarının korunması işi, siyasetsizleştirerek bir takım kişilere, bireylere yüklenir.

Vatandaşlık eğitimi konusunda bugün bütün dünyada tartışılan bir mesele, resepsiyon (alımlama) konusudur. Devletin yukarıdan aşağıya vermek istediği vatandaşlık anlayışı her öğrenciyi aynı oranda etkileyip kapsamıyor. Dolayısıyla verilen ideolojinin öğrenci tarafından nasıl alımlandığı çok önemli… Yaklaşık 8-9 yıl önce, Türkiye Bilimler Akademisi ve Tarih Vakfı, ders kitaplarında insan hakları konusunda bir araştırma yaptı, 187 kitap incelendi bu kapsamda… Araştırma sürecinde sorulan sorulara verilen yanıtlardan birkaç örnek vereceğim: “Devlet toplumun refahı ve güvencesi için vardır, bu yolda bireyler gerekirse feda edilebilir” cümlesini doğru bulan öğrencilerin oranı yüzde 32 idi, üstelik yüzde 55’lik bir orandaki çocuk da doğru ya da yanlış olabilir, diyordu. İşte bu kararsız kitleyi her türlü “güvenlik” ihtiyacı için yönlendirmek mümkündür, bu çok tehlikeli…

Araştırma kapsamında öğrenci ve öğretmenlere bir başka cümle daha sorulmuştu: “Memleketimizde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudilerin bir kısmı fırsat buldukça memlekete zarar vermeye çalıştılar.” Bu cümleyi doğru bulan öğrencilerin oranı yüzde 35, doğru bulan öğretmenlerin oranı yüzde 21.7, kararsız öğretmenlerin oranı ise yüzde 54…

Bu sunumdan sonra katılımcılar fikirlerini ve sorularını aktardılar:

- Burada anlatılanlar vatandaşlık kitapları üzerine idi. Diğer yandan matematik, fizik kitaplarında bile insan hakkını ihlal eden ifadeler ve yaklaşımlar vardır. Tarih Vakfı’nın çalışmasında incelenen kitaplarda mesleklere, dinlere, dillere ilişkin ihlaller de çok yaygındı.
- Bir başka yaygın sorun da, kitaplardaki ölüm kültüdür. Bir başka araştırmada ders kitaplarında “ölüm” kelimesinin “yaşam” kelimesinden iki kat daha fazla geçtiği tespit edilmişti.
- Azerbaycan’da ders kitaplarında vatan sevgisi aşılanır, vatandaş devlet için değil, vatanı için canını vermelidir, denir.
- Sovyetler Birliği döneminde resmi ideoloji komünist ideolojiydi. Bütün sanat ve kültür üretimi, bu ideolojiyi yansıtıyordu. Tarih siyasallaştırılmıştı.
- Gürcistan’da tarih kitapları üç dönemde ele alınabilir: Sovyet dönemi, 1990’lardan 2005’e kadarki dönem, 2005’ten sonraki dönem… Yeni bir ders gündeme geldi son zamanlarda: İnsan haklarını savunma ve İnsan Hakları Beyannamesi dersi… 2005’ten, büyük eğitim reformunu gerçekleştirdikten sonra dünya tarihi ve Gürcistan tarihi birleştirildi, Toplum Bilimi zorunlu bir ders oldu, 11. sınıftan itibaren seçmeli olarak Devlet ve Vatandaşlık ile Hukuk Bilimi dersi getirildi. Eğitim Bakanlığı’nda doğal olarak sorunlar yaşandı. Kitaplarda trans Kafkasya bölgesine ilişkin zayıf bir bilgi sunulduğu yönünde eleştiriler getirildi. Ayrıca Hukuk Bilgisi dersini verecek öğretmen sayısı da az. Şu anda kitaplarımızda ideoloji baskısı yok diye düşünüyorum.
- 2008’de, Rusya ile Gürcistan arasında bir savaş vardı, Ağustos ayında bu olaylar oldu, Ekim ayında sınıfa Ren TV geldi, Gürcistan’daki Amerikan Akademisi (ben bu okulda çalışıyorum) bu olayı nasıl görecek diye merak ediliyordu. Rusçanın okulda yasaklanacağından emindiler neredeyse, oysa biz o sırada Tolstoy okuyorduk. Çocuklar her zaman olaylara olumlu yaklaşır.
- Çocukların beyinleri her zaman temiz bir sayfadır…